

7.

## ZAKLJUČAK



Na samom početku rada istaknuto je kako nas promjene u području »socijalne strukture« uvode u postindustrijsko doba. Zaključno poglavlje započinjemo sagledavanjem ključnih obilježja značajnijih prikazanih promjena u području »socijalne strukture« Zagreba u kontekstu nekih od izloženih nezaobilaznih obilježja društva u postindustrijsko doba.

Jedno od obilježja postindustrijskog društva koje je izdvojeno kao nezaobilazno jest promjena u obrazovnoj strukturi u smjeru povećanja udjela obrazovnijeg stanovništva.

a) Promjena u obrazovnoj strukturi stanovništva na užem i administrativnom području Zagreba između 1953. i 2011. godine išla je u smjeru smanjenja udjela osoba bez školske spremne, smanjenja udjela osoba s nezavršenim osnovnim obrazovanjem te smanjenja udjela osoba sa završenom osnovnom školom. Na oba je analizirana područja u istom razdoblju povećanje udjela zabilježeno u slučaju srednje, više i visoko obrazovanog stanovništva.<sup>173</sup> Udio stanovnika s višim i visokim obrazovanjem kontinuirano je na oba analizirana područja povećavan od 1953./1961. do 2011. godine.

b) Godine 1971., 1981., 1991., 2001. i 2011. na oba su analizirana područja stanovnici sa završenom nekom od srednjih škola činili najbrojniju skupinu u obrazovnoj strukturi. U strukturi srednjoškolskog obrazovanja, u popisima 1961., 1971., 1981., 1991. i 2001. godine, najzastupljenije su na oba analizirana područja bile osobe sa završenim školama za zanimanja u trajanju do 3 godine/školama za KV i VKV radnike.<sup>174</sup> Udio te dominantne skupine osoba na oba je analizirana područja bio manji 2001. nego 1961. godine.

---

<sup>173</sup> Na užem području Zagreba smanjeni su u razdoblju 2001.—2011. udjeli stanovništva bez škole, stanovništva s nezavršenom osnovnom školom, stanovništva sa završenom osnovnom školom te srednjoškolski obrazovanog stanovništva. Drugim riječima, zabilježeno je smanjenje udjela svih kategorija, osim udjela više i visoko obrazovanog stanovništva.

<sup>174</sup> Objavljeni rezultati popisa stanovništva provedenog 2011. godine ne otkrivaju strukturu srednjoškolski obrazovanog stanovništva.

c) Godine 2011. na oba je analizirana područja skupina osoba s nekim od zanimanja iz kategorije »Znanstvenici, inženjeri i stručnjaci« postala najzastupljenija u strukturi zaposlenog stanovništva Zagreba prema zanimanju.

d) U strukturi osoba zaposlenih na području administrativnog Zagreba prema stupnju stručnog obrazovanja u razdoblju 1966.—2011. zabilježena je sljedeća promjena: udio NKV, PKV, KV, VKV radnika te radnika s nižim stručnim obrazovanjem je smanjen, a udio zaposlenih sa srednjim, višim i visokim stupnjem stručnog obrazovanja je povećan. Udio zaposlenih s višim i visokim stupnjem stručnog obrazovanja kontinuirano je povećavan od 1966. do 2011. godine.

e) U strukturi prema stupnju stručnog obrazovanja osoba zaposlenih na području administrativnog Zagreba KV radnici bili su najzastupljeniji u istraživanjima provedenim 1966., 1970. i 1978. godine, a radnici sa srednjim stručnim obrazovanjem u istraživanjima provedenim 1988., 2001. i 2011. godine.

Važno obilježje društva u postindustrijsko doba rast je udjela radno aktivnih osoba kod žena.

a) Na užem i administrativnom području Zagreba u razdoblju 1953.—2011. udio aktivnog stanovništva kod žena je povećan, a udio uzdržavanog stanovništva kontinuirano smanjivan.

Kao nezaobilazno obilježje postindustrijskog društva istraživači i analitičari ističu proces »deindustrijalizacije«.

a) U strukturi aktivnog stanovništva prema djelatnosti na užem i administrativnom području Zagreba u razdoblju 1953.—2011. udio osoba u sekundarnom sektoru biva smanjen. U kojem je međupopisnom razdoblju nakon poslijeratne industrijalizacije započelo smanjenje tog udjela nije moguće sa sigurnošću odrediti jer podaci za popisnu 1981. godinu nisu objavljeni.<sup>175</sup> Na temelju dostupnih podataka pretpostavili smo kako je (značajnije) smanjenje udjela započelo u »kriznim« 1980-im.

b) Na oba je analizirana područja u popisima 1953., 1961., 1971., 1991. i 2001. godine skupina osoba u djelatnosti industrije bila najbrojnija u strukturi aktivnog stanovništva prema djelatnosti. No, udio te skupine u strukturi s vremenom se smanjuje. I ovdje smo na temelju raspoloživih podataka pretpostavili kako njezin udio nije (značajnije) smanjen prije 1980-ih.<sup>176</sup> U popisu provede-

---

<sup>175</sup> Ekonomska obilježja stanovništva iz popisa stanovništva provedenog 1981. godine nisu objavljena na razini naselja ili općina.

<sup>176</sup> Smanjenje broja aktivnih osoba (apsolutne vrijednosti) na užem području grada u djelatnosti industrije započelo je između 1971. i 1991. godine i nastavljeno do 2011. godine. Smanjenje broja aktivnih osoba (apsolutne vrijednosti) na administrativnom području Zagreba u djelatnosti industrije započelo je u razdoblju 1991.—2001. i nastavljeno do 2011. godine.

nom 2011. godine na oba je analizirana područja najbrojnija u istoj strukturi bila skupina osoba u djelatnosti trgovine na veliko i malo te popravka motornih vozila i motocikala.

c) U strukturi osoba zaposlenih na području administrativnog Zagreba prema djelatnosti skupina osoba zaposlenih u sekundarnom sektoru zabilježila je kontinuirano smanjenje udjela u razdoblju 1956.—2011.

d) U godinama 1956., 1966., 1971., 1981., 1991. i 2001. najbrojniju skupinu u strukturi zaposlenih na području administrativnog Zagreba prema djelatnosti činili su radnici u djelatnosti industrije. U posljednjoj praćenoj godini (2011.) najzastupljeniji u istoj strukturi bili su zaposleni u djelatnosti trgovine na veliko i malo te popravka motornih vozila i motocikala. Za istaknuti je kako je djelatnost industrije u strukturi zaposlenih ostvarila rast udjela jedino u razdoblju 1956.—1966. U svim ostalim promatranim razdobljima ta je djelatnost zabilježila pad udjela.<sup>177</sup>

e) U strukturi aktivnog stanovništva prema zanimanju na oba je analizirana područja u razdoblju 1953.—2011. smanjen udio osoba s industrijskim zanimanjima. Zbog činjenice da za 1953. i 1961. godinu ne možemo odrediti stvarni udio skupina zanimanja nije moguće sa sigurnošću odrediti ni u kojem je međupopisnom razdoblju počelo smanjivanje udjela aktivnih osoba s industrijskim zanimanjima.<sup>178</sup> Ipak, na temelju dostupnih podataka zaključeno je kako je izgledno da je smanjivanje tog udjela počelo u (druvoj polovici) 1960-ih.

f) U strukturi aktivnog stanovništva prema zanimanju na oba analizirana područja je skupina osoba s nekim od industrijskih zanimanja bila najzastupljenija u popisima 1953., 1961., 1971. i 1991. godine. Godine 2001. i 2011. na oba je analizirana područja primat u istoj strukturi imala skupina s nekim uslužnim zanimanjem.

g) Rast industrijske proizvodnje u razdoblju 1972.—1981. manji je nego u ranijim poslijeratnim razdobljima (npr. 1961.—1971.) (SgZ-1982 1982). U razdoblju gospodarske krize (1983.—1991.) te ratnom i poratnom razdoblju (1991.—2000.) industrijska proizvodnja je smanjena (SLjZ-1992 1993; SLjZ-2001 2001). U razdoblju 2001.—2007. industrijska je proizvodnja povećana (SLgZ-

<sup>177</sup> Smanjenje broja zaposlenih (apsolutne vrijednosti) u djelatnosti industrije počelo je u razdoblju 1981.—1991. i nastavljeno do 2011. godine.

<sup>178</sup> U rezultatima popisa stanovništva provedenog 1953. godine poteškoću u određivanju stvarnih udjela stvara kategorija »Jednostavna zanimanja«, a u popisu provedenom 1961. godine kategorija »Ostala zanimanja«. Naime, obje kategorije vjerojatno su sadržavale poljoprivredna, industrijska i uslužna zanimanja, a rezultati popisa ne otkrivaju njihovu zastupljenost unutar tih kategorija.

-2001 2001), a u razdoblju 2007.—2009. ista je ponovno smanjena (SLjZ-2011 2012).

h) Iako je u strukturi ostvarenih investicija u društvenom sektoru na području Zagreba prema djelatnosti 1971., 1980. i 1991. godine djelatnost industrije (i rudarstva) imala najveći udio, njezin je udio 1991. bio manji nego 1980. i 1971. godine. U istoj je strukturi udio industrije (i rudarstva) smanjen u razdoblju 1980.—1991. (SgZ-1973 1973; SgZ-1982 1982; SLjZ-1993 1994).<sup>179</sup>

U strukturi ostvarenih investicija u novu dugotrajnu imovinu na području Zagreba prema djelatnosti 2001. godine industrijska djelatnost nije bila ni među prve tri najzastupljenije djelatnosti, a 2012. godine ni među četiri najzastupljenije djelatnosti (SLjZ-2002 2002; SLjZ-2013 2013).

i) U strukturi društvenog proizvoda u društvenom sektoru na području Zagreba prema djelatnosti godine 1971. sekundarni sektor djelatnosti (djelatnost industrije i građevinarstva) ima 55,3% udjela, godine 1980. isti sektor ima 49,3% udjela, a 1991. godine 44,2% udjela (SgZ-1973 1973:76; SgZ-1982 1982:127; SLjZ-1993 1994:18).<sup>180</sup>

U strukturi BDP-a, odnosno BDV-a Grada Zagreba prema djelatnosti sekundarni sektor je 1990. godine činio 45,9%, 2000. godine 27,7%, a 2009. taj je udio iznosio 20,1% (Turčić i Turčić 2013:77).

j) Nakon 1960. godine započinje »masovnije« premještanje industrijskih pogona s (užeg) područja Zagreba u njegovu (širu) okolicu (Stiperski 1989:95).

Posljednje obilježje postindustrijskog društva koje ovdje izdvajamo je proces »tercijarizacije«.

a) U strukturi aktivnog stanovništva prema djelatnosti na užem i administrativnom području Zagreba u razdoblju 1953.—2011. udio osoba u tercijarnom sektoru kontinuirano se povećavao.

b) Između 1956. i 2011. godine u strukturi osoba zaposlenih na području administrativnog Zagreba zabilježen je kontinuiran porast udjela onih u tercijarnom sektoru.

c) Udio aktivnog stanovništva s uslužnim zanimanjima već je 1953. godine iznosio najmanje 46,1%, a na oba analizirana područja isti udio je između 1953. i 2011. godine dodatno uvećan.<sup>181</sup> Zbog već istaknutih posebnosti rezultata po-

<sup>179</sup> Podaci o tom i svim drugim udjelima u ovoj strukturi za 1991. godinu odnose se na društveni, privatni, zadružni i mješoviti sektor.

<sup>180</sup> Podaci o tom i svim drugim udjelima u ovoj strukturi za 1991. godinu odnose se na društveni, privatni, zadružni i mješoviti sektor.

<sup>181</sup> Termin »najmanje 46,1%« koristimo jer za 1953. godinu nije moguće odrediti stvaran udio nijedne skupine zanimanja.

pisa provedenih 1953. i 1961. godine nije moguće sa sigurnošću odrediti u kojem je međupopisnom razdoblju počeo rast ovog udjela. Ipak, na temelju dostupnih podataka zaključili smo kako je udio aktivnih osoba s uslužnim zanimanjima sigurno rastao od 1960-ih, a postoji mogućnost da je rast započeo i ranije, tj. u razdoblju 1953.—1961.

d) U razdoblju 1971.—2011. u svim je promatranim popisima na oba analizirana područja udio aktivnog stanovništva s uslužnim zanimanjima bio veći od udjela aktivnog stanovništva s industrijskim zanimanjima. Razliku u zastupljenosti između industrijskih i uslužnih zanimanja za 1953. i 1961. godinu nije moguće sa sigurnošću utvrditi zbog već spomenute nemogućnosti određivanja stvarnih udjela skupina zanimanja u tim godinama.

e) U strukturi ostvarenih investicija u društvenom sektoru na području Zagreba prema djelatnosti sektor (proizvodnih) tercijarnih djelatnosti među proizvodnim djelatnostima godine 1971. čini 47,5%, godine 1981. 31,6%, a 1991. godine 65,8% (SgZ-1973 1973:90; SgZ-1983 1984:128; SLjZ-1993 1994:194).

Uslužne su djelatnosti godine 2001. zauzimala prva tri, a 2012. godine prva četiri mjesta u strukturi ostvarenih investicija u novu dugotrajnu imovinu na području Zagreba prema djelatnosti (SLjZ-2002 2002; SLjZ-2013 2013).

f) U strukturi društvenog proizvoda u društvenom sektoru na području Zagreba prema djelatnosti tercijarni sektor godine 1971. čini 42,2%, 1981. godine 44,7%, a 1991. godine 48,4% (SgZ-1973 1973:76; SgZ-1983 1984:125; SLjZ-1993 1994:189).

U strukturi BDP-a, odnosno BDV-a Grada Zagreba prema djelatnosti tercijarni je sektor djelatnosti 1990. godine činio 52,4%, 2000. godine 72,0%, a 2009. godine 79,7% (Turčić i Turčić 2013:77).

g) U razdoblju 1953.—2011. značajno su osnažene djelatnosti trgovine, pružanja smještaja, ugostiteljstva, obrazovanja, prometa i veza te financijska, kulturna i industrija noćnog života.

Nakon svega napisano možemo donijeti nekoliko zaključaka.

Možemo zaključiti kako su sve hipoteze istraživanja potvrđene. Ključna obilježja izloženih društvenih promjena na području Zagreba odgovaraju nekim važnijim obilježjima društva u postindustrijsko doba. Podsjetimo, a) u strukturi stanovništva prema aktivnosti zabilježeno je povećanje udjela aktivnih osoba kod žena; b) u obrazovnoj strukturi stanovništva i radništva zabilježena je promjena u smjeru povećanja udjela obrazovnijih osoba; c) procesi deindustrijalizacije i tercijarizacije zabilježeni su kroz nekoliko pokazatelja (u strukturi aktivnog stanovništva i radništva prema djelatnosti te u strukturi aktivnog stanovništva prema zanimanju); d) pretpostavili smo kako je u strukturi aktivnog stanov-

ništva prema djelatnosti (značajnije) smanjenje udjela osoba u sekundarnom sektoru započelo 1980-ih, izgledno je da je smanjenje udjela aktivnog stanovništva s industrijskim zanimanjem započelo (u drugoj polovici) 1960-ih, a u strukturi osoba zaposlenih na području Grada prema djelatnosti udio sekundarnog sektora smanjivan je od 1950-ih.

Zaključujemo i kako su neki od prikazanih procesa na području Zagreba kontinuirani i prilično dugotrajni. Primjerice, već je spomenuto, rast udjela više i visoko obrazovanih stanovnika kontinuirano traje od 1950-ih, udio zaposlenih s višim i visokim stupnjem stručnog obrazovanja kontinuirano raste od 1960-ih, u strukturi aktivnog stanovništva prema djelatnosti udio osoba u tercijarnom sektoru kontinuirano raste od 1950-ih, u strukturi zaposlenih na području Grada prema djelatnosti udio tercijarnog sektora kontinuirano raste od 1950-ih, izgledno je da je udio aktivnih osoba s uslužnim zanimanjima kontinuirano rastao od 1960-ih.

Zaključujemo da su za prikazane procese na području Zagreba odgovorni brojni čimbenici. Iako je riječ o procesima iz područja »socijalne strukture«, na njih utječu čimbenici iz sva tri područja »društvenog prostora«: socijalne strukture, kulture i politike. U kojoj mjeri je u pojedinom razdoblju svaki od čimbenika utjecao na te procese u ovom radu nije bilo moguće precizno odrediti.

Nadalje, u kontekstu nalaza ovog rada i rasprave o postindustrijskom Zagrebu kao sudioniku u suvremenoj ekonomiji nužno je pronaći odgovore na nekoliko dodatnih pitanja. Prvo je pitanje zastupljenosti zanimanja u djelatnostima ili distribucije zanimanja po djelatnostima. Npr., koja su zanimanja u razdoblju postsocijalizma činila djelatnost informacija i komunikacija? Dominiraju li tom strukturom zanimanja iz kategorije »Znanstvenici, inženjeri i stručnjaci« ili zanimanja iz kategorije »Uslužna i trgovačka zanimanja«? Dostupni podaci, nažalost, ne otkrivaju tu sliku. Drugo je pitanje odnosa udjela visokoobrazovanih stanovnika (ili zaposlenih na području Zagreba) koji obavljaju zanimanje u proizvodnim djelatnostima i udjela onih visokoobrazovanih koji zanimanje obavljaju u neproizvodnim djelatnostima. Uzimajući u obzir glomaznost i strukturu neproizvodnog sektora Zagreba (gradski upravno-birokratski aparat, znanstvene, zdravstvene, obrazovne i kulturne institucije te upravne i administrativne službe Hrvatske) možemo pretpostaviti kako upravo taj sektor sadrži znatan udio svih visokoobrazovanih. Kako onda izgleda obrazovna struktura proizvodnog sektora? Treće je pitanje strukture gospodarstva Zagreba u smislu realne potrebe za visokoobrazovanima. S obzirom na to što se proizvodi i način na koji se proizvodi u Zagrebu, kolika je njegova stvarna potreba za visokoobrazovanima, tj. koliko takvih gospodarstvo Zagreba može apsorbirati/iskoristiti na njima od-



govarajućim poslovima? Kakva je uloga teorijskog znanja u gospodarstvu Zagreba? S tim povezano, ima li Zagreb, Castellsovom (2000) rječnikom rečeno, u slučaju većine djelatnosti najčešće ulogu »isključenog« člana mreže (europskih gradova) koji samo obavlja dodijeljene mu zadatke (nevelike dodane vrijednosti) ili je njegova uloga ipak zahtjevnija? Četvrto je pitanje kompetencije zagrebačke radne snage u proizvodnji proizvoda visoke dodane vrijednosti. Drugim riječima, pitanje kompatibilnosti znanja i vještina koje visokoobrazovani stanovnici/radnici Zagreba imaju sa znanjem i vještinama koji su uobičajeno potrebni na poslovima koji u suvremenoj ekonomiji zahtijevaju visoko obrazovane.

Ako spomenuta i njima slična istraživanja zaista budu pokrenuta, istraživačima u njihovom radu ova studija može poslužiti kao jedno od temeljnih polazišta.